

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
[<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>]

Fenomen przywiązania w pograniczu jednostki w poezji Serhija Żadana

Hanna Bondarenko | Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0009-0002-5720-1279

Streszczenie

Słowa kluczowe:
pogranicze,
tożsamość,
przywiązanie,
wielowymiarowość,
poezja ukraińska

W artykule poruszono temat nietypowego, odmiennego od standardowej wizji, pogranicza, które tyczy się przede wszystkim nie granic kulturowych lub geograficznych, lecz obszarów tożsamości ludzkiej. Tożsamość osoby nie jest jednolita – składa się z wielu różnych podtożsamości, które przenikają się, tworząc złożoną sieć form, oblicz, doświadczeń i przeżyć. Niczym puzzle układają się one w wielowymiarową całość.

Z tego wynika, że człowiek zawiera w sobie pogranicze i jest jednostką transgraniczną. Taka złożoność skłania ku poszukiwaniu elementu pośredniczącego – mediatora, którego zadaniem jest zapewnienie kontaktu między wymiarami jednostki oraz jej sprawnego funkcjonowania. Różne źródła naukowe wskazują na to, że człowiek ma wiele mediatorów, jednak według autorki godnym szczególnej uwagi jest jeden z nich – fenomen przywiązania. Mając wpływ na wszystkie aspekty życia indywiduum, stanowi wspólny punkt odniesienia dla każdego z nich. Jednym z najlepszych modeli wielowarstwowej struktury człowieka jest literatura, ponieważ zapewnia przestrzeń dla wyrażania stanów wewnętrznych poprzez słowo pisane, które – poddane interpretacji – pozwala na sformułowanie niedostrzeganego gołym okiem obrazu człowieka i odczytanie jego wewnętrznych kodów. W tym celu wybrano zbiór poezji *Balady o wojnie i odbudowie*¹ (2001) ukraińskiego poety Serhija Żadana. Wybór ten znajduje uzasadnienie w tematyce wojny, która – jako charakterystyczna dla skrzyżowania wszystkich warstw ludzkiej egzystencji – jednocześnie zaciera i ujawnia jej granice.

Analizując poezję, autorka czerpie z teorii psychoanalizy archetypowych wyobrażeń Karla Gustava Junga i opracowań naukowych o wielowarstwowości tożsamości człowieka Emila Frankla. Ustalenia wynikające z badania pozwalają jej zidentyfikować fundamentalną rolę przywiązania do podstawowych archetypów w strukturze jednostki i określić ich wpływ na jej wymiary. Podsumowanie ukazuje także wielopostaciowość fenomenowi przywiązania, co sprzyja

¹ Oryg. *Балади про війну і відбудову*. Wszystkie wiersze w tłumaczeniu autorki artykułu.

efektywnemu pełnieniu przez nie roli mediatora w złożonej wielopoziomowej naturze człowieka.

Phenomenon of attachment in the „borderland” of an individual in the poetry of Serhiy Zhadan (Summary)

Keywords:
borderline, identity,
attachment,
multidimensionality,
Ukrainian poetry

The article addresses the topic of an unconventional, non-standard vision of the individual's "borderland", which can be applied not only to cultural or geographical borders but also the realms of human identity. It is not homogeneous; rather, it consists of many different "sub-identities" which intersect with one another, forming a complex, cross-border network of forms, faces, experiences, and emotions, which, like puzzle pieces, come together to shape a multidimensional individual. This implies that a person contains the borderland within themselves and is a transboundary entity. Such complexity encourages the search for a mediating element – mediator whose task is to ensure communication between the dimensions of an individual and their efficient functioning. Various academic sources suggest that humans have many mediators, yet, according to the author, the most interesting one is the phenomenon of attachment, which, by influencing all aspects of an individual's life, provides a common point of reference for each of them.

One of the best models for a multi-layered structure of a person is literature, as it provides a foundation for expressing inner states through the written word. When interpreted, literature serves to formulate an unseen image of a person and uncover their internal codes. For this purpose, a collection of poetry titled *Ballads about War and Reconstruction* (2001) by the Ukrainian poet Serhiy Zhadan was chosen. This choice is justified by the theme of war, which – as characteristic of the intersection of all layers of human existence – both blurs and reveals its boundaries. In analyzing the poetry, the author draws on Carl Gustav Jung's theory of archetypal images as well as scientific studies on the multi-layeredness of human identity by Emil Frankl. The findings from the studies allow the author to identify the fundamental role of attachments to primary archetypes in the individual's "borderland" and determine their influence on its dimensions. The conclusion also demonstrates the multifaceted nature of the phenomenon of attachment, which facilitates its effective role as a mediator in such a multi-layered entity as a human being.

Wstęp

Pogranicze zwykle jest definiowane jako miejsce zderzenia i nakładania się granic geograficznych „w znaczeniu terytorialno-państwowym i terytorialno-regionalnym” (Fras 2013: 69). Jednak tego terminu można użyć w odniesieniu do wielu innych zjawisk i aspektów życia człowieka. Profesorka nauk politycznych i komunikacji społecznych Janina Fras pojmuje pogranicze „z założeniem jakiejś bliskości, niewielkiej stosunkowo odległości od linearnie wyznaczonej granicy”, którą można interpretować na wiele różnych sposobów (Fras 2013: 70). Poszukując tego wątku w naukach humanistycznych i sztuce, dochodzimy do dematerializacji tematyki pogranicza,

co umożliwia jej analizę z szerszej perspektywy. Pogranicze można rozpatrywać w bardziej abstrakcyjnych kontekstach, często odbiegających od precyzyjnie wyznaczonych granic fizycznych. Może ono oznaczać zderzenie, przenikanie się lub nawet koegzystencję różnych bytów, powiązanych ze sobą wspólnym wyznacznikiem. W tym artykule pojęcie pogranicza jest ujęte w sposób niefiguratywny, odnoszący się do granic niematerialnych.

Poddając analizie krytycznej tożsamość człowieka w literaturze, zwłaszcza w tak subtelnym gatunku jak poezja, napotykaemy jej złożoność i wielowymiarowość. Problem ten sięga korzeniami IV wieku p.n.e. Zgodnie z arystotelesowską koncepcją człowieka nie należy postrzegać ludzkiej duszy jako bytu jednolitego, ponieważ jednocześnie ona „posiada władzę wegetatywną (wspólną z roślinami), władzę zmysłową (wspólną ze zwierzętami) oraz władzę rozumną (psyche), właściwą tylko dla człowieka” (Zawojńska 2017: 8).

Celem niniejszych rozważań jest więc refleksja nad złożonym spektrum tożsamości człowieka, przedstawionym w poezji jednego z najważniejszych współczesnych poetów ukraińskich Serhija Żadana. Ważnym elementem tej analizy jest badanie funkcjonowania poszczególnych wymiarów jednostki oraz ich wzajemnej fuzji, która pozwala na zharmonizowanie i synchronizację potrzeb człowieka, prowadząc do efektywnej mobilizacji wszystkich zasobów, jakimi on dysponuje, w celu jak najszybszego osiągnięcia rezultatów. Dla przeprowadzenia tej refleksji przeanalizowany został zbiór poezji *Ballady o wojnie i odbudowie* (Zhadan 2001). Uzasadnieniem wyboru jest pasujący do problematyki pogranicza motyw II wojny światowej, która jest formalnym i rzeczywistym przełamaniem granic zarówno świata zewnętrznego, dotyczącego globalnej społeczności, jak i świata wewnętrznego. Tym samym staje się źródłem ekspresji ludzkiej egzystencji, powiązany z doświadczeniem przełomu i transformacji.

Austriacki psychiatra żydowskiego pochodzenia Viktor Emil Frankl również uważał, że nie można mówić o jednolitości, badając istotę człowieka. W swoim dziele *The will to meaning. Foundations and applications of logotherapy* wymienił trzy wymiary: fizyczny, psychiczny i noologiczny (inaczej duchowy) ludzkiej egzystencji (Frankl 2014: 20).

Do wymiaru biologicznego Frankl odniósł zaspokajanie naturalnych potrzeb, czego głównym celem jest osiągnięcie przyjemności. W procesie dojrzewania człowiek wykracza poza ten wymiar i wchodzi na poziom psychologiczny, poszerzając swój wachlarz wartości o pragnienie zdobycia akceptacji społecznej i władzy. Opanowanie pierwszych dwóch wymiarów otwiera drogę do wzniesienia się na najwyższy, ponad-somatyczny poziom rozwoju. Jest to wymiar noologiczny lub duchowy, obejmujący wszystkie specyficznie ludzkie zdolności.

Najważniejsze z nich według Frankla to miłość, która pozwala człowiekowi wyjść poza samego siebie w celu poznania innej osoby, oraz sumienie, które często kojarzone

jest z dążeniem do odkrycia sensu życia. Widoczne jest to już we wstępnej analizie wiersza *Żadana Nawet gdybyś opuściła te miejsca* (oryg. *Навіть якби ти покинула ти місця*), w którym podmiot liryczny, napędzany miłością, przekracza własne ograniczenia w celu poszukiwania ukochanej osoby i własnego Ja.

Dopiero po osiągnięciu każdego z wymienionych przez Frankla wymiarów, przy jednoczesnym zachowaniu równowagi między nimi, człowiek może być uznany za istotę w pełni rozwiniętą (Gubała 2021: 11–13).

Z tych informacji można wysnuć wniosek, że człowiek, jako istota o wielu różnych aspektach, jest jednostką transgraniczną. Jego egzystencja przebiega na granicy przecinających się i budujących jego samego wymiarów, co pozwala stwierdzić, iż człowiek zawiera pogranicze w sobie. Taka specyficzna, wręcz wyjątkowa struktura umożliwia wykonywanie wysoko zaawansowanych czynności zarówno fizycznych, jak i mentalnych oraz warunkuje charakterystyczne wyłącznie dla człowieka zachowania.

Utrzymanie tej złożonej jednostki w stanie równowagi wymaga integracji i skoordynowanego współdziałania wszystkich jej elementów. Jest to, według Frankla, proces naturalny, a zarazem kluczowy dla funkcjonowania tak skomplikowanego i wielopoziomowego systemu.

Logoterapeuta i badacz teorii Frankla Tomasz Gubała w swoim dziele *Wychowanie do wartości. Rozważania o wartościach w wychowaniu* pisze, że zdefiniowane przez Frankla fizyczny, psychiczny i noologiczny wymiary „przenikają się wzajemnie, mają strukturę współosiową i warstwową”, co służy jako potwierdzenie pogranicznego układu tożsamości ludzkiej (Gubała 2021: 10).

Warto wziąć pod uwagę, że atut, którym jest „wzajemne przeniknięcie wymiarów” (Gubała 2021: 10), można jednocześnie uznać za wadę. Polega ona na tym, że zmiany zachodzące w jednym z wymiarów powodują nieodwracalne modyfikacje w innych. Dlatego istotne w analizie jest także poszukiwanie mediatorów, które odgrywają rolę pośredników w przekazywaniu i odbiorze komunikatów międzywymiarowych, a także stanowią wspólny punkt wyjścia dla kształtowania i rozwoju wszystkich składników systemu. Mediator w kontekście wielowymiarowości jednostki jest niezbędnym elementem i rdzeniem systemu, który łączy jego części w całość oraz zapewnia sprawny kontakt i korelację między nimi.

Sugerowanym przez autorkę artykułu mediatorem jest trwała emocjonalna więź – przywiązanie, które opierając się na podstawach i uwarunkowaniach biologicznych, znacząco wpływa na wszystkie wymiary człowieka, wspomagając ich integrację oraz prawidłowe i niezakłócone funkcjonowanie.

Pośrednicząca rola przywiązania

Biorąc pod uwagę transgraniczność badanej jednostki, poszukiwanie jej mediatorów jest przedmiotem interdyscyplinarnego zainteresowania takich dziedzin nauki, jak: psychologia, neurobiologia, medycyna holistyczna, literaturoznawstwo itp. Można z pewnością stwierdzić, że człowiek, posiadając wielopłaszczyznową strukturę tożsamości, dysponuje kilkoma mediatorami o różnych właściwościach i charakterze. Są to elementy zarówno biologiczne (mózg, układ nerwowy), jak i afektywne (świadomość, emocje), równie ważne dla każdego wymiaru.

Anshika Aggarwal i Pankaj Singh (2024: 2) w swoim badaniu dotyczącym czynników psychologicznych wpływających na samopoczucie młodych osób podkreślają, że przywiązanie jest „jedną z podstawowych potrzeb człowieka” i „niezbędnym warunkiem rozwoju”. Jego brak lub zaburzenie może prowadzić do pojawienia się wielu fizycznych i mentalnych stanów atypowych, co bezpośrednio wpływa na funkcjonowanie fizycznego i psychicznego wymiaru.

W wierszu *Immigrant song* (oryg. *Імігрант зона*) wymiar biologiczny, psychologiczny i noologiczny podmiotu lirycznego są współzależne. Bohater ciężko przeżywa rozłąkę z ojczyzną, przez co funkcjonowanie wszystkich jego wymiarów ulega zaburzeniu. Anafora „nie ma nic bardziej trwałego niż te rzeczy/nie ma nic bardziej ojczystego niż te udręki”² na samym początku wiersza zanurza czytelnika w niekończący się melancholijny nastrój osoby „opuszczającej rodzinne miasto” (Maltsev, Tsvinska 2021: 46). Jej samotność przejawia się w obrazie zimnego śniegu, który „spadnie na ramiona” zamiast ciepłych „kobiecych rąk” i „nie ogrzeje na pożegnanie” (Maltsev, Tsvinska 2021: 46).

Słowo *song* w nazwie utworu zostało użyte nieprzypadkowo, oznacza ono „piosenkę satyryczną w angielskich i niemieckich operach komicznych” (Busel 2006: 476), napisanych często w celu ostrej krytyki. „Płacz powojenna europo niech będą dla ciebie wyrzutem/ smutne męskie bary pełne podróżnych”³ – takim apelem autor oskarża władzę, która zmusiła bohatera, by wyruszył w ciężką podróż. Wskazuje na to także ortografia użyta w tekście – napisanie nazwy kontynentu Europa małą literą świadczy zarówno o negatywnych uczuciach autora, jak i o złym stanie, w którym wówczas przebywała ta część świata. Kryzys ekonomiczny i zniszczenia tuż po zakończeniu II wojny światowej były głównym powodem, dla którego mężczyźni wyjeżdżali na emigrację w celu poszukiwania pracy i utrzymywania rodzin.

Sam mechanizm powstania przywiązania jest uwarunkowany fizjologicznie. Susanne M. Johns (2015: 2) twierdzi, że to asocjatywne serie sieci neuronowych są odpowiedzialne za sformułowanie długotrwałego sentymentu do przedmiotu lub osoby.

² Огуг. немає нічого тривалішого за ці речі/немає нічого ріднішого за ці муки.

³ Огуг. плач повоєнна європо хай будуть тобі мов закид/ сумні чоловічі бари набиті мандрівниками.

„Powtarzające się doświadczenia, uczucia i myśli wywołują procesy pobudzenia i hamowania” neuronów, „uczac” je reagować w pewny sposób na potencjalny obiekt przywiązania. Z czasem te reakcje się utrwalają, tworząc kognitywno-afektywny schemat, który twórca teorii przywiązania, brytyjski psychiatra John Bowlby, nazwał „modelem roboczym” (Johns 2015: 2).

Wpływa ono także na funkcjonowanie jednostki w społeczeństwie. „Różne sposoby interakcji i reagowania” (Johns 2015: 2–3) na bodźce społeczne są uwarunkowane różnymi typami przywiązania, sformułowanymi na wczesnych etapach rozwoju człowieka. Bowlby uważał, że podstawy relacji międzyludzkich w wieku dorosłym są budowane w dzieciństwie i odzwierciedlają więź emocjonalną dziecka z rodzicem. W zależności od tego, jaki typ przywiązania występuje w relacji rodzic – dziecko, kształtuje się określony roboczy model, zawierający behawioralną informację o tym, jak dziecko powinno radzić sobie w interakcji z innymi ludźmi (Bowlby 1969)⁴.

Przywiązanie także spełnia wszystkie potrzeby człowieka sugerowane przez Frankla. Przebywanie w związku opartym na zdrowym typie przywiązania zapewnia poczucie bezpieczeństwa, stabilności i satysfakcji, co jest podstawowym pragnieniem jednostki w ramach biologicznego wymiaru. Natomiast niezdrowe formy afektu sentymentalnego przeszkadzają w realizowaniu tej fundamentalnej potrzeby, co świadczy o tym, że przywiązanie jest jednym z ważnych czynników warunkujących prawidłowe funkcjonowanie wymiaru biologicznego.

Ma ono także bezpośredni wpływ na dwa inne wymiary. Socjalizacja, budowanie relacji międzyludzkich i zdobywanie autorytetu jest niemożliwe bez emocjonalnej więzi, a autotranscendencja poprzez odkrywanie innego człowieka przewiduje trwałe emocjonalne powiązanie, którym w istocie jest przywiązanie.

Fatalne konsekwencje zaburzenia relacji przywiązaniowej dla funkcjonowania wszystkich wymiarów jednostki ukazują się w wyżej już wspomnianym wierszu *Immigrant song*. Pozbawiony wsparcia domu rodzinnego i zdany na samego siebie bohater liryczny jest zdezorientowany, przygnębiony i samotny. Nie chcąc zmierzyć się z radykalną zmianą i utratą wszystkiego, co jest mu drogie, łapie każdą, nawet najbardziej iluzoryczną okazję, by zachować elementy swojego dawnego życia. Nieustannie wspomina „gotyckie kontury wyuczonego alfabetu”⁵, czyta pocztówki, „pamięć o niego dba rachuje liczy”⁶. Jednak to nie pomaga – jego poprzednia relacja przywiązaniowa zamiast być źródłem energii niezbędnej dla prowadzenia pełnowartościowego życia, jedynie pogłębia smutek i tęsknotę. Bohater nie jest w stanie zbudować nowej więzi, co prowadzi do zaburzenia funkcjonowania wszystkich jego sfer egzystencjalnych.

⁴ John Bowlby opisał podstawy teorii przywiązania w swojej pracy naukowej pt. *Attachment and Loss*, która jest trzypomowym dziełem opublikowanym w latach 1969–1980. Wyodrębnia cztery modele lub style przywiązania: bezpieczny, ambiwalentny, zdezorganizowany i unikający.

⁵ Орыг. готичних контурів завчених ним абеток.

⁶ Орыг. пам'ять про нього дбає пам'ять рахує лічить.

Fizyczną śmierć bohatera poprzedza śmierć duchowa – „pokora przeszywa ciało niczym ostrze”⁷. Rezygnując z prób przywrócenia wewnętrznej równowagi, bohater się poddaje, „wydychając razem z powietrzem ostatnie imię”⁸, pograża się w ciepłości i ciszy, „w której nic nie słyhać, nawet własnego serca”⁹.

Z tego wynika, że nieprawidłowość funkcjonowania jednego z wymiarów, spowodowana naruszeniem relacji przywiązaniowej, uniemożliwia funkcjonowanie innych wymiarów, a więc i całej jednostki. To wskazuje na to, że fenomen przywiązania jest istotny dla każdego z wymiarów. Pełni on funkcję łączenia, ponieważ zapewnia ich sprawne funkcjonowanie i jest jednym z licznych narzędzi ich integracji i fuzji.

Literatura jako model pograniczności ludzkiej

Badając na podstawie poezji pograniczność ludzką i wpływ przywiązania na nią, w pełni odkrywamy jej specyficzną naturę i złożoność. Zdolność literatury do wyrażania wewnętrznych konfliktów, ukazywania podświadomych mechanizmów i kreowania symbolicznych narracji sprawia, że staje się doskonałym polem badawczym dla wielu dziedzin nauki. Dowody na to odnajdujemy w koncepcjach Zygmunta Freuda, w szczególności w jego teorii sublimacji. Freud uważał, że proces ten pozwala człowiekowi na przekierowanie tłumionych popędów, głównie o podłożu seksualnym, w stronę działań twórczych i społecznie akceptowalnych. Twórczość literacka staje się w tym ujęciu nie tylko sposobem rozładowania niezrealizowanych pragnień, ale także narzędziem integracji i uzewnętrznienia trzech podstawowych instancji psychicznych: id, ego i superego. Poprzez literaturę jednostka może w sposób symboliczny nadać kształt swoim wewnętrznym napięciom, wyrazić ukryte potrzeby oraz osiągnąć pewną harmonię między popędami a normami społecznymi (Burzyńska, Makowski 2006: 48–51).

We *Wstępie do psychoanalizy* (1935) Freud pisze, iż sublimacja polega na tym, że „doprowadzamy nieświadome do świadomego, znosimy stłumienie, usuwamy warunki powstawania objawów, zamieniamy konflikt chorobotwórczy na normalny, który musi znaleźć w jakikolwiek sposób rozwiązanie” (Freud 1935: 543). Wykonując te czynności, poeta odsłania ukrytą naturę swoich pragnień i wewnętrznych konfrontacji, co umożliwia dostrzeżenie ich pogranicznego charakteru i powiązanych z tym fenomenów.

Dochodzimy do wniosku, że tekst jest filtrem między człowiekiem a rzeczywistością zewnętrzną, w którym można zrealizować i opisać wszystkie świadome lub nieświadome przejawy ludzkiej egzystencji. Próba zrozumienia i interpretacji dzieła literackiego, polegająca na odkryciu intencji autora i zakodowanych w warstwy symboliczne

⁷ Огуг. смирення втрапляє в тіло мов пробиває вістрям.

⁸ Огуг. останнє ім'я видихуєш разом з повітрям.

⁹ Огуг. в якій не чути нічого навіть власного серця.

sensów, pozwala prześledzić mechanizm powstania tekstu, będącego produktem aktu umysłowego, w którym uczestniczy każdy z wymiarów jednostki ludzkiej. Na tej podstawie możliwe jest przeanalizowanie ekspresji różnych aspektów tożsamości autora oraz sposobu, w jaki kreuje on rzeczywistość poetycką.

Daje się to zaobserwować w zbiorze poezji Żadana. Valentyn Maltsev i Yuliia Tsivinska, analizując liryczną wizję transformacji międzypokoleniowej w jego utworach, zaznaczają, że „ostre problemy społeczne” oraz ich „bolesność” prowadzą do „prostolinijności autora”, która w oryginalny sposób łączy typowe codzienne i intymne elementy życia człowieka, „o których nie ma zwyczaju mówić na głos”, z problemami społecznymi o skali globalnej (Maltsev, Tsivinska 2021: 45). Odkrywa to szerokie pole dla badań nad pograniczem jednostki poprzez analizę jej postrzegania transformacji świata i konfliktu przywiązań towarzyszących temu procesowi.

Archetypy a przywiązanie

Odpowiednia do takiej analizy jest teoria archetypowych obrazów ucznia Freuda Carla Gustava Junga. Twierdził on, że poza nieświadomością osobistą, zawierającą „zapomniane wspomnienia” i stłumione przeżycia, człowiek posiada również nieświadomość zbiorową, pełną archetypów. „Zanurzone w ponadjednostkowej prehistorii” odsyłają one do „uniwersalnych doświadczeń ludzkich, takich jak na przykład dzieciństwo, macierzyństwo”. Ich obecność w każdej kulturze „świadczy o głębokiej [...] łączliwości poszczególnych postaci nieświadomości, niezależnie od tego w jakiej kulturze człowiek się rodzi” (Burzyńska, Markowski 2006: 61). To właśnie archetypowe obrazy, przekształcone w obrazy językowe, są głównym źródłem ekspresji człowieka.

Teoria archetypów pozwala na obszerne badania dzieł literackich poprzez „zbliżoną wizualizację” (Burzyńska, Markowski 2006: 62) wypełniających ich praobrazów i rozkodowanie przekazu ponadindywidualnego.

Na podstawie tego został przeanalizowany zbiór *Ballady o wojnie i odbudowie*, którego przewodnim motywem są konsekwencje II wojny światowej. Oprócz samego obrazu powojennej Ukrainy, który – co warto zaznaczyć – nie jest ukazany w sposób typowy, a raczej przedstawiony w retrospekcji abstrakcyjnej i ironicznej, obecny jest także cały zakres innych wspólnych doświadczeń i wrażeń. Autor nigdy nie był ich bezpośrednim świadkiem, a więc opisuje je na podstawie obrazów kanonicznych. W związku z tym Jungowska teoria archetypowych wyobrażeń jest odpowiednim narzędziem do badania wpływu przeszłości ukraińskiego narodu na twórczość autora i identyfikowania na tym tle przywiązania jako kluczowego elementu łączącego jednostkę ze zbiorowym doświadczeniem. Przywiązanie to jest głównym kanałem, poprzez który doświadczenie zbiorowe dociera zarówno do autora, jak i do czytelnika.

Na przykład głęboko zakorzeniony w kulturze archetyp ojczyzny w wierszu *Immigrant song* wyraża ideę jedności i wspólnoty, opartej na wspólnych wartościach, języku

i kulturze oraz wzajemnym przywiązaniu. To właśnie ono stanowi fundament tożsamości narodowej, kształtując postrzeganie świata, normy społeczne oraz indywidualne wybory we wszystkich aspektach życia jednostki. Traumatyczne naruszenie tego związku, którym jest oddalenie się od ojczyzny, niczym autopsja pozwala zobaczyć wewnątrz ludzkiej natury, która zawsze dąży do stanu równowagi.

Bierna akceptacja śmierci przez bohatera, która nastąpiła w wyniku „złamania” archetypu ojczyzny, wskazuje na to, że jest ona także archetypem. W tym wierszu reprezentuje wybawienie od bólu i cierpienia, spowodowanego niemożnością ustalenia prawidłowego działania mediatora, którym jest przywiązanie.

Przywiązanie do miejsca

Analizując tom poezji *Ballady o wojnie i odbudowie*, nie sposób nie zauważyć bogatej palety motywów przestrzeni dominującej w wierszach. Szczególnie wyraźny jest archetyp miasta, do przewodniej roli którego nawiązuje sama nazwa zbioru. Słowo „odbudowa” odsyła nie tylko do fizycznej transformacji przestrzeni urbanistycznej i ponownego powstania zrujnowanych miast, ale także do przemiany społeczności, która je zamieszkuje.

Badając inny zbiór wierszy *Żadana Książka z cytatami*, Ołena Kovalenko zauważa, że „Żadan jest tu już tak mocno zakorzeniony w przestrzeni miejskiej, że nawet ludzkie, intymne doświadczenia, zaczynają być dla niego postrzegane w kategoriach wielkiego miasta”. W jego poezji człowiek jest obecny w każdym metrze kwadratowym miasta, tak samo jak miasto „wrosło w ciało i umysł człowieka” (Kovalenko 2010: 92).

Na tej podstawie warto zwrócić uwagę na sentymentalny stosunek autora do niektórych miejsc, z którymi łączą go ważne przeżycia i doświadczenia. Jednym z nich jest miasto Charków, które od najmłodszych lat autora odgrywało kluczową rolę w jego rozwoju oraz kształtowaniu jako poety i pisarza. Opisuując swoje dzieciństwo i okres nastoletni, Żadan ciepło o nim wspomina:

Przyjeżdżałem do Charkowa. Tam była wielka księgarnia „Świat książki”[...] Wtedy pod koniec lat osiemdziesiątych zaczęło się wydanie literatury zakazanej [...] śledzenie tego było niezwykle interesujące. Zawsze wspominam o tym ze słodką nostalgią (Stekh, Rupeta 2019).

Po ukończeniu szkoły przeprowadził się tam na studia i szybko zaczął osiągać sukcesy literackie. Będąc zatrudnionym w Charkowskim Muzeum Literatury, uzyskał dostęp do oryginalnych wydań utworów najśłynniejszych ukraińskich poetów, których twórczość przypada na szczytowe w rozwoju literatury lata 1922–1932. Kontrast między burzliwym i intensywnym rozwojem kultury ukraińskiej w tamtych czasach

a absolutnym zniknięciem ukraińskiej tradycji po ich tragicznym końcu¹⁰ wywarł ogromny wpływ na postrzeganie przez autora Charkowa. Opowiadając o swoich latach studenckich, poeta podkreśla wyjątkowość „niezwykle ciekawego środowiska konkulturowego” (Stekh, Rupeta 2019) tego miejsca. W typowo industrialnym mieście „handlowców i glińiarzy” (Stekh, Rupeta 2019) Żadan zobaczył kolebkę ukraińskiej kultury i tożsamości, która ucierpiała z powodu długotrwałych represji radzieckich. O skutkach tej tragedii pisze w wierszu *Hotel Charków*¹¹ (2001). Autor przedstawia swoją wizję miasta pod koniec lat siedemdziesiątych.

Atmosfera niespełnionych marzeń, stagnacji i zmęczenia beznadzieją jest przedstawiona już w pierwszej zwrotce:

orkiestra dekadenska końca lat siedemdziesiątych
która ze wszystkimi swoimi dziedzicznymi głoścnikami
i skradzionym repertuarem pracowała w hotelu charków
blask i ropa gnijącego systemu (Zhadan 2001)¹²

„Dekadencą” Żadan nazywa wcale nie orkiestrę, lecz całą nację, która utknęła na stronach „zaczytanego magazynu studenckiego, który pamiętasz jeszcze z dzieciństwa”¹³. Mówiąc o braku rozwoju i poszukiwań nowych rozwiązań artystycznych, autor zwraca się z ostrą krytyką do bezlitosnego systemu, który wyniszczył najlepszych artystów – kwiat narodu – i spowodował to, że teraz grają pozostali – „ci, co przeżyli”¹⁴. Zamiast tworzyć prawdziwą nową sztukę, oni „marudzą teraz, narzekają przy pierwszej możliwej okazji”¹⁵, eksploatując cały czas przestarzałe idee i wartości.

Podobny kryzys przeżywa także publiczność uosabiająca ówczesne społeczeństwo. Słuchacze orkiestry nie potrzebują innowacji, ponieważ nie są już w stanie jej pojąć. Autor porównuje ich do gum do żucia, które „przyklejone przez kogoś do stołu wiszą jak nietoperze”¹⁶. Czas złamał ich karki bez „żadnych pytań/ bez żadnych żadnych pytań”¹⁷. Epifora zastosowana na końcu strofy, opisującej Ukraińców w latach osiemdziesiątych, tworzy efekt echa, pobudzającego do ponownego odkrycia słowa „żaden”, do zrozumienia całej głębi jego desygnatu – pustki, która rezonuje z ówczesną sytuacją.

¹⁰ Chodzi o Rozstrzelane Odrodzenie – pokolenie ukraińskich pisarzy, poetów i intelektualistów lat 20. i 30. XX wieku prześladowanych przez reżim stalinowski. Wielu z nich zamordowano w ramach represji mających na celu zduszenie ukraińskiej kultury i tożsamości narodowej. Epicentrum tych tragicznych wydarzeń znajdowało się w Charkowie.

¹¹ Орыг. Готель Харків.

¹² Орыг. декадансовий оркестр кінця сімдесятих/ який з усіма своїми утробними колонками і/ краденим репертуаром працював у готелі харків/ блиск і ropa підгниваючої системи.

¹³ Орыг. зачитані студентські журнали які пам’ятаєш іще з дитинства.

¹⁴ Орыг. ті які вижили.

¹⁵ Орыг. ніють тепер жмотяться з першого-ліпшого приводу.

¹⁶ Орыг. приліплені кимось до столу звисають немов кажани.

¹⁷ Орыг. без жодних питань/ без жодних жодних питань.

Dokładność i czułość, z którą autor opowiada o przeszłości swojego miasta, niczym lustro odzwierciedlającego stan socjopolityczny Ukrainy w latach siedemdziesiątych, sprawia wrażenie, że poeta sam doświadczył podobnych uczuć. Wydaje się, że autor cofnął się w czasie i właśnie spaceruje uliczkami Charkowa, czuje słodki zapach charkowskich moreli zmieszany z żelaznym smakiem majchra¹⁸ charkowskich gangsterów.

Ten wiersz jest pełen nostalgii i refleksji nad tym, częścią czego sam autor nigdy nie był, ponieważ w latach siedemdziesiątych jako małe dziecko nie był jeszcze zdolny do takiego poziomu refleksji. Takie utożsamienie się autora z lirycznym podmiotem wiersza wyjaśnić można poprzez odwołania do wcześniej wspomnianej teorii archetypów Junga. W *Structure and Dynamics of the Psyche* (1975) wspomina on o tym, że wydarzenia historyczne „mogą stać się świadome tylko poprzez indywidualne doświadczenie i w konsekwencji wydają się indywidualnymi osiągnięciami” (Jung 1975: 78). Żadan, będąc mocno przywiązany do miasta i jego historii, pozwolił archetypom i symbolom z przeszłości przejawić się w nim i wprowadzić go w stan inflacji własnego ego, czyli psychologicznie doświadczyć obrazów zbiorowej nieświadomości własnego narodu. W taki sposób stał on się jego głosem i wziął na siebie odpowiedzialność za przedstawienie jego historii. Wyraźnie obecna tutaj jest również pograniczna tożsamość autora, której różne wymiary przenikają się nawzajem. Jest to przykład oddziaływania na siebie co najmniej dwóch wymiarów, wspomnianych wcześniej przez Frankla – psychologicznego i noologicznego. Poeta, czerpiąc zasoby z pierwszego wymiaru, odzyskuje swoją tożsamość narodową bezpośrednio odnoszącą się do noologicznego wymiaru. Wykraczając poza granicę własnej świadomości, pozwala przywiązaniu do miasta przemienić jego osobowość, tworząc w niej nowe związki i struktury międzywymiarowe.

Wymowne jest naprzemienne użycie zaimków „my” i „oni”, co świadczy o niepewności postawy autora wobec własnej tożsamości. Z negatywnych, czasami wręcz makabrycznych opisów Charkowa wywnioskować można, że on nie chce należeć do tej grupy Ukraińców, którą określił mianem publiczności orkiestry dekadencjonalnej. Za pomocą zaimka „wy” w zdaniu „wy wszyscy Ukraińcy tacy jesteście”¹⁹ podkreśla swoje pragnienie odseparowania się od nich. Jednak jakaś niewidoczna więź trzyma go i nie pozwala odejść. Chwilę później już znowu utożsamia się z Ukraińcami, pisze, że już nie wy i nie oni, lecz „my wbijamy sobie do głowy wszelkiego rodzaju śmieci”²⁰. Autor nawet uprzejmie zaprasza do dołączenia do tych dystopijnych realiów, ironicznie używając anglicyzmów („welkam tu bi hotel Kharkiv”²¹), co sygnalizuje, że pragnie wytłumaczyć „ciężkie fundamenty świata”²², z którym wciąż jest mocno powiązany.

¹⁸ Рęczніе робіоны ноз з жылеткі, узываны праз бандытз.

¹⁹ Орыг. всі ви українці такі.

²⁰ Орыг. ми забываемо собі голови всіляким мотлохом.

²¹ Орыг. велкам ту бі готел харків.

²² Орыг. важкі підмурівки світу.

Wynioskować zatem można, że poeta ma skomplikowaną relację z Charkowem. Jest ona oparta na silnej emocjonalnej więzi, która, mimo zakłóceń i konfliktów wewnętrznych, jest siłą napędową podtrzymywania kontaktu z historią swojego narodu i źródłem poczucia przynależności do niego. We wspomnianym już dziele *Structure and Dynamics of the Psyche* Jung pisze, że „prawdziwa indywidualność wyłania się zza zasłony osobowości zbiorowej, [...] ponieważ nasza instynktowna natura jest z gruntu zbiorowa” (Jung 1975: 85). Przywiązanie do swojego miasta i kraju jest dla Żadana narzędziem samoidentyfikacji i komunikacji ze światem zewnętrznym i samym sobą. Jung nazywał ten proces odnalezieniem swojej autentycznej natury w nieświadomości zbiorowej za pośrednictwem indywidualizacji. To ona według Junga jest etapem docelowym rozwoju człowieka:

Aby to osiągnąć, musi najpierw powrócić do podstawowych faktów własnego istnienia, niezależnie od wszelkiej władzy i tradycji, i pozwolić sobie uświadomić swoją odrębność. Jeśli uda mu się nadać swojej poszerzonej świadomości zbiorową ważność, tworzy napięcie przeciwieństw, które dostarcza bodźca niezbędnego do dalszego rozwoju (Jung 1975: 86).

Poeta wkracza więc na nowy poziom samopoznania, wyodrębniając własne „Ja” poprzez przywiązanie do miejsca, które stanowi źródło kontaktu ze świadomością zbiorową. Pozwala mu to uświadomić sobie, że jest częścią dużej grupy – narodu – oraz odnaleźć w niej swoją rolę.

Postawa wobec przeszłości

Obraz Charkowa jest także obecny w pełnym ciepłych wspomnień i lekkiego smutku za minionymi czasami wierszu *Ulica Hanny*²³ (2001). W opisie miasta dominują motywy natury: „sierpniowe błoto” i „wrześniowy lód”, „ziół krucho chrząstki”, „łodygi zmęczonych roślin”²⁴. Autor ponownie wbrew stereotypowemu obrazowi industrialnego i chaotycznego megapolis odtwarza alternatywną wizję Charkowa. Świadczy to o tym, że patrzy na miasto z nietypowej perspektywy, łącząc swoje wspomnienia z jego niecodzienną, wręcz ukrytą stroną. W przeciwieństwie do poprzedniego wiersza tutaj Żadana kreuje zdecydowanie pozytywny, kameralny i przytulny wizerunek swojego Charkowa i tej wyróżnionej uliczki, z którą łączy go specjalna więź.

Co więcej, miastu w tym wierszu przypisana jest rola większa niż bycie jedynie anturażem. Autor, nadając mu władzę nad sobą, obdarza je także podmiotowością. To przestrzeń zawiera w sobie elementy przeszłego życia poety i to ona decyduje o tym, w jaki sposób je manifestować. Sam poeta natomiast jest bezbronny obserwator, który może jedynie skonsumować i zachować w swojej pamięci widoki uliczki, nie mając żadnego wpływu na jej dalszą transformację.

²³ Оryг. Вулиця Ганни.

²⁴ Оryг. „серпневий мул і вересневий лід”, „трав ламкі хряці”, „стебла втомлених рослин”.

Dobór środków stylistycznych też nie jest przypadkowy. Kontrast ciepłych, kojarzonych z jesienią i latem, i chłodnych, odnoszących się do zimy, kolorów nadaje wierszowi emocjonalnego napięcia i w pewny sposób odzwierciedla nastroje miasta, personifikując go.

Mistyczne obrazy nocnych latarni i gwiazdozbiorów towarzyszących „niemocie, pozostałej na ulicy”²⁵ świadczą o tym, że w tej cieplej i przyjemnej atmosferze są ukryte niedopowiedzenia. Przypuścić można, że miejsce to chroni pewną tajemnicę, którą poeta jemu powierzył. Każdy centymetr tej uliczki, mała dziura i zagłębienie są kluczem do przeszłości autora i pięknych przeżytych chwil.

Zapamiętywanie takich drobnych szczegółów, jak „leżące na dachach pióra”²⁶ i kolor farby wskazuje na mocne przywiązanie do przeszłych wydarzeń i wszystkiego, co do nich się odnosi. Wielu psychologów uznaje tkwienie w przeszłości za niepożądane i hamujące rozwój. Zygmunt Bauman w *Retrotopii* (2017: 3) wspomina o tym, że nostalgia może prowadzić do dezorientacji i zagubienia. Mimo to profesorka psychologii Małgorzata Słodowa-Hełpa (2019: 35) uważa, że „przeszłość, teraźniejszość i przyszłość stanowią integralne powiązanie”. Postrzeganie siebie w sposób linearny przez pryzmat nienaruszalnego monolitu czasów jest niezbędne dla obserwacji osobistej ewolucji każdej jednostki. Elementy przeszłości, które przetrwały upływ czasu i pozostały z jednostką dzięki mechanizmowi przywiązania, stanowią część jej tożsamości, mają bezpośredni wpływ na otwieranie się na nowe, nieznanne obszary samopoznania.

Nie zawsze jednak jest to korzystne. W już wcześniej wspomnianym wierszu *Nawet gdybyś opuściła te miejsca* bohaterka liryczna próbuje odseparować się od swojej przeszłości i wyruszyć na poszukiwanie nowej siebie. Aczkolwiek jej przywiązanie do miejsc, „w których kształtowały się rysy jej twarzy/ i zaczynały się mapy geograficzne”²⁷, okazało się silniejsze od jej pragnienia zapomnienia o nich. Cały czas powtarzające się słowo „cudzy” w opisie ramion, których dotyka, i słów, które wymawia, wskazuje na to, że jej ego opiera się asymilacji w nowym środowisku, a archetyp domu, ujętego w wyrażeniu „gorące ściany”²⁸, reprezentuje bezpieczną i znajomą przestrzeń, do której bohaterka chce wrócić.

Jej nadmierne przywiązanie do minionych wydarzeń uniemożliwia wewnętrzną transformację i wyjście ze strefy komfortu. Ostatnia linijka „nawet tam/ jego nie spotkasz”²⁹ sugeruje, że w widmie przeszłości kryje się jednak coś więcej niż dom. Można przypuścić, że jest to utracona miłość, której bohaterka poszukuje. Jej głęboka więź z przeszłością nie tylko stała się elementem jej tożsamości, warunkując

²⁵ Оруг. по вулицях лишиться німота.

²⁶ Оруг. на дахах лежить пташине пір'я.

²⁷ Оруг. де формувались риси твого лица/ і починались географічні карти.

²⁸ Оруг. гарячі стіни.

²⁹ Оруг. навіть там/ ти його не зустрінеш.

egzystencję na wszystkich poziomach, ale także zaburzyła jej postrzeganie granic czasoprzestrzennych.

Niechęć do pozostawienia przeszłości za sobą i ciągłe tkwienie w niej wytłumaczyć można z jednej strony strachem przed przyszłością, która względem bezpiecznej i oswojonej przeszłości jest nieprzewidywalna i groźna. Z drugiej strony archetyp czasu często wiąże się z jego ulotnością, a wraz z nią – z nieodwracalnym przemianami życia, co może wywoływać stany paniczne. Islamski uczyony Hasan Al-Basri (642–728), rozważając o postawie człowieka wobec czasu, powiedział: „Jesteś niczym innym jak tylko zbiorem dni, i za każdym razem, gdy mija dzień, część ciebie umiera”³⁰. Lęk utraty tego elementu tożsamości, którą stanowią przeżyte dni, sprawia, że podmiot chce zatrzymać czas i pozostać w przeszłości. Przywiązanie w tym przypadku odgrywa funkcję pośredniczącą między czasami, integrując elementy tożsamości jednostki, przechodzące z przeszłości w teraźniejszość.

Zakończenie

W przedstawionych przykładach ekspresji przywiązania zauważyć można jego integrację w tożsamość bohaterów lirycznych i autora. Powracający motyw miasta Charkowa, które ma tendencję do stawiania się nie tylko tłem, na którym rozgrywają się wydarzenia, ale także uczestnikiem narracji mającym własną podmiotowość, jest cechą charakterystyczną dla twórczości Żadana. Jego zamiłowanie do miejskich widoków wynika nie tylko z fascynacji architekturą i naturą, lecz także z sentymentu, który żywi do pewnych przestrzeni. Są one repozytoriami przeszłości, pozwalającymi autorowi wracać myślą do drogich sercu przeżyć i wspomnień. Tym samym więź z miastem jest ściśle powiązana z poczuciem przywiązania do przeszłości. Stanowi ono kolejną ważną część tożsamości człowieka, ponieważ mieści w sobie jego historię i pozostawia pewny ślad w jego teraźniejszości. Nadmierny afekt do przeżytych wydarzeń może być szkodliwy, jednak zachowywanie w pamięci kluczowych momentów z przeszłości jest niezbędne dla chronologicznego rozwoju wszystkich wymiarów. Przywiązanie do ojczyzny, oparte na poprzednich dwóch wątkach, stanowi ważną część tożsamości człowieka, jest wsparciem przez cały okres jego istnienia. Jej utrata może powodować poważne zakłócenia funkcjonowania jednostki lub nawet ustanie jej istnienia, co potwierdza istotną rolę przywiązania w procesach mediacyjnych.

Godne uwagi jest to, że pełniąc funkcję łącznika wymiarów jednostki wielowarstwowej, samo przywiązanie nie jest jednolite. Różne obiekty przywiązania są ze sobą ściśle powiązane, co możemy zaobserwować w dokonanej w tym artykule analizie poezji. Przywiązanie do przestrzeni sugeruje także przywiązania do przeszłości z nim związanej. Ponadto bez nich nie jest możliwy sentyment do ojczyzny. Afekt do różnych materialnych i abstrakcyjnych obiektów tworzy sieć przywiązań, z której utkane

³⁰ Autorstwo tego cytatu przypisuje się Al-Basriemu, jednak ze względu na jego dawność uznaje się go również za część mądrości ludowej.

jest życie człowieka. Łącząc za jej pomocą podstawowe archetypy, autor łączy także każdy ze swoich wymiarów, co daje mu poczucie pełni.

Biorąc pod uwagę nowatorski charakter podejścia do tematyki pogranicza w kluczu psychologiczno-artystycznym, stwierdzić można, że zagadnienie to nie jest wystarczająco zgłębite i wymaga kolejnych kroków ze strony badaczy w celu lepszej orientacji w temacie i jej popularyzacji. W wykorzystanej literaturze znaleźć można opisy dotychczasowych badań na temat przywiązania. Dotyczą one głównie jego roli pośrednika w relacjach międzyludzkich w okresie dzieciństwa i dorosłości, co jest związane z sugerowaną przeze mnie wizją przywiązania jako mediatora wielowarstwowej tożsamości człowieka. Wyniki przeprowadzonej analizy pokazują, że jest to temat z dużym potencjałem. Co więcej, eksploracja kwestii naukowych w literaturze pięknej i ich połączenie ze studium literaturoznawczym sprzyjają zastosowaniu wiedzy naukowej do analizy przypadków życia codziennego i wydają się nieszablonowym podejściem badawczym, prowadzącym do ciekawych wniosków.

Bibliografia

- Aggarwal A., Singh P., 2024, *Emotional Attachment and Perceived Support and Their Impact on the Wellbeing among Young Adults*, „The International Journal of Indian Psychology”, Vol. 12, No. 2, <https://ijip.in/wp-content/uploads/2024/07/18.01.421.20241202.pdf> [dostęp: 15.10.2024].
- Bauman Z., 2017, *Retrotopia*, Cambridge.
- Bowlby J., 1969, *Attachment and Loss, Volume I: Attachment*, New York.
- Burzyńska A., Markowski M. 2006, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków.
- Busel T., 2006, *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy*, Irpin.
- Frankl V., 2014, *The Will to Meaning. Foundations and Applications of Logotherapy*, New York.
- Fras J., 2013, *Istnieją tylko pogranicza, nie granice*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies”, nr 1.
- Freud S., 1935, *Wstęp do psychoanalizy*, Warszawa.
- Gubała T., 2021, *Wychowanie do wartości. Rozważanie o wartościach w wychowaniu*, Warszawa, <https://ore.edu.pl/wp-content/uploads/2022/04/wychowanie-do-wartosci-scenariusz.pdf> [dostęp: 5.10.2024].
- Johns S., 2015, *Attachment Theory*, w: C. Berger, M. Roloff, S. Wilson, J. Dillard, J. Caughlin, D. Solomon (eds.), *The International Encyclopedia of Interpersonal Communication*, West Sussex.
- Jung C.G., 1975, *Structure and Dynamics of the Psyche*, Princeton.
- Kovalenko O., 2010, *Motyvy dorohy (rukh i protsesual'nist') u poeziji Serhiya Zhadana (na materialii zbirky «Tsyatnyk») / Patolohichna potreba dorohy u poeziji Serhiya Zhadana (na materialii zbirky «Tsyatnyk»)*, „Magisterium”, nr 38, <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c23fddd-d-c1b4-4235-9891-2ff918693c3b/content> [dostęp: 18.10.2024].
- Maltsev V., Tsivinska Y., 2021, *Problemy pokolinnyia kriz' pryzmu lirychnoho bachennya Serhiya Zhadana (na materialii zbirky „Balady pro viinu i vidbudovu”)*, „Aktual'ni pytannia suspil'nykh nauk ta istorii medytsyny”, t. 3, nr 31.
- Śłodowa-Helpa M., 2019, *Przeszłość w procesie poszukiwania recept na zarządzanie terażniejszością oraz kreowanie przyszłości*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, nr 57, <https://>

repozytorium.ur.edu.pl/server/api/core/bitstreams/2d1566a3-153c-4429-829e-00acb14bcc11/content [dostęp: 23.10.2024].

Stekh P., Rupeta O., 2019, *Serhii Żadan, pys'mennyk: Dlia tych mists', de ia ris, naibil'shoju travmoju buv 1933-y*, Intervju z Ukrajinoju (Інтерв'ю з Україною), 20.10.2019, <https://rozmova.wordpress.com/2020/01/20/serhiy-zhadan-20/> [dostęp: 15.05.2024].

Zawojska T., 2017, *Arystotelesowska koncepcja człowieka podstawą racjonalnej działalności gospodarczej*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego: Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, nr 117.

Zhadan S., 2001, *Balady pro viinu i vidbudovu*, Lwów.

Biogram

Hanna Bondarenko – Wydział Neofilologii Uniwersytetu Warszawskiego, Katedra Italianistyki. Zainteresowania badawcze: poezja współczesna, teoria relatywizmu językowego, psychoanaliza, badania kulturowe i genderowe.

Hanna Bondarenko – The Faculty of Modern Languages at the University of Warsaw, The department of Italian Studies. Research topics: contemporary poetry, linguistic relativity hypothesis, psychoanalysis, cultural and gender studies.